5-ДӘРІС ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ |

Кеңес өкіметі кезеңіндегі мемлекет пен діни құрылымдардың өзара қарым-қатынасы (1917–1991 жж.)

Дәріс авторы: философия ғылымдарының докторы, профессор Н.Ж. Байтенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

1917 жылғы төңкеріс және 1918 жылғы Декреттің саяси-құқықтық негіздері

1918 жылғы 23 қаңтардағы Декрет

• «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден бөлу туралы» Декрет КСРО мемлекеттік-конфессиялық қатынастарының негізін қалады.

• Ар-ождан бостандығы ресми жарияланды: әрбір азамат кез келген дінді тутуға немесе ешқандай дінді тутпауға құқылы болды.

• Діни ұйымдардың заңды тұлға ретіндегі мәртебесі мен меншік құқығы толығымен жойылды.
• Ғибадатханалар мен діни мүлік «халық меншігі» (мемлекет меншігі) болып жарияланып, ұйымдарға тегін пайдалануға берілді.

Декреттің институционалдық салдары

• Мектептердің радикалды зайырлылануы: оқу орындарында кез келген діни ілімді оқытуға ресми тыйым салынды.

• Азаматтық хал актілерін (туу, неке, өлім) тіркеу шіркеуден тартып алынып, жергілікті кеңес органдарына (ЗАГС) берілді.

• Діни ұйымдардың мемлекеттік субсидиялар мен қаржылай көмек алу құқығы толығымен тоқтатылды.
• Заңнамалық тұрғыдан мемлекет пен діннің бөлінуі жарияланғанымен, іс жүзінде мемлекеттің дінге қатаң бақылауы орнады.

Кеңестік мемлекеттік атеизм феномені және идеологиялық монополия

Мемлекеттік атеизм доктринасы

• Марксизм-ленинизм идеологиясы атеизмді мемлекеттік ресми дүниетаным деңгейіне көтерді.

• Дін «маргиналды, реакцияшыл және уақытша әлеуметтік сарқыншақ» ретінде қарастырылды.

• Коммунизм құру жолында қоғамды діни сенімнен толық тазарту стратегиялық мақсат болып бекітілді.

«Ғылыми атеизм» институты

• Университеттерде «Ғылыми атеизм» арнайы пәні мен кафедралары міндетті түрде енгізілді.

• Ғылыми-зерттеу институттарында дінге қарсы теориялық және контр-пропагандалық негіздер әзірленді.

• Дінтанулық зерттеулер атеистік идеологиялық цензураның қатаң шеңберінде жүргізілді.

Бұқаралық идеологиялық баулу

• Балабақшадан бастап жоғары оқу орындарына дейін толық атеистік тәрбие жүйесі құрылды.

• Қоғамдық ұйымдар (пионер, комсомол, партия) мүшелеріне діни рәсімдерге қатысуға қатаң тыйым салынды.

• Діни мейрамдар мен дәстүрлердің орнына кеңестік азаматтық мерекелер жүйесі енгізілді.

Кеңестік мемлекеттік-конфессиялық саясаттың негізгі 5 тарихи кезеңі

Тарихи кезең	Мемлекеттік саясат бағыты	Негізгі сипаттамалары мен институционалдық өзгерістер
1917 – 1928 жж.	Ауайын іздеу және шектеу	Декретті енгізу, шіркеу мүлкін конфискациялау, діни институттарға алғашқы шектеулер қою кезеңі.
1929 – 1941 жж.	Қатаң репрессия және жаппай атеизм	1929 ж. Заң; «Жаужүрек атеистер одағы»; мешіт-шіркеулерді жабу, дін қайраткерлерін жаппай ату.
1941 – 1953 жж.	Прагматикалық ымыра (Соғыс кезеңі)	Соғыс жылдарындағы патриоттық мобилизация; СДӘК/ДІК пен САДУМ муфтиятын құру, бақыланатын легализация.
1954 – 1964 жж.	Хрущевтік «Атеистік шабуыл»	Діни заңнаманы қатайту, ғибадатханаларды қайта жабу, әкімшілік бақылау мен идеологиялық қысымды арттыру.
1965 – 1991 жж.	«Тоқыраудан» «Қайта құруға»	Брежневтік тұрақты бақылау; 1988 ж. Шіркеудің 1000 жылдығы; 1990 ж. Заң және діни жаңғырудың басталуы.

1920–1930 жылдардағы дінге қарсы саясат және идеологиялық репрессиялар

1929 жылғы «Діни бірлестіктер туралы» заң

• 1929 ж. 8 сәуірдегі ВЦИК мен СНК қаулысы КСРО-дағы діни өмірді саяси құқықтардан толық айырды.

• Діни бірлестіктерге қайырымдылық, ағартушылық, балалар мен жастар тобын құруға қатаң тыйым салынды.

• Дін иелерінің қызметі тек ғибадатхана ғимаратының ішімен ғана қатаң шектелді.

• Сенім білдірушілер «электораттық құқығы жоқтар» (лишенецтер) санатына жатқызылып, дискриминацияға ұшырады.

«Жаужүрек атеистер одағы» және қуғын-сүргін

• Е. Ярославский басқарған «Союз воинствующих безбожников» (1925–1947 жж.) бұқаралық дінге қарсы ұйымға айналды.

• Мешіттер, шіркеулер, синагогалар жаппай жабылып, қиратылды немесе қоймалар мен клубтарға айналдырылды.

• 1937–1938 жж. «Үлкен террор» жылдары мыңдаған православ епископтары, имамдар, молдалар мен ксендздер атылды.

• Діни әдебиеттерді басып шығаруға, сақтауға және таратуға толықтай тосқауыл қойылды.

Кеңестік Қазақстан: Ислам институттарының әлсіреуі мен графикалық реформалар

Мешіт-медреселер желісінің жойылуы

• 1920 жылдардың соңына қарай Қазақстандағы мыңдаған мешіт пен медресе жабылып, тәркіленді.

• Дәстүрлі конфессиялық білім беру жүйесі (мектеп, медресе) толықтай жойылды.

Уақыптық меншік пен Қазылар сотын жою

• Мешіттердің экономикалық дербестігін қамтамасыз еткен Уақып жерлері мен мүліктері мемлекетке өтті.

• 1926–1927 жж. шариғат пен қазылар соттары ресми түрде жойылып, кеңестік сот жүйесі енгізілді.

Әліпби реформасы (Графикалық үзіліс)

• 1929 ж. Араб графикасынан Латынға (Яналиф), ал 1940 ж. Кириллицаға көшу жүргізілді.

• Бұл реформа ғасырлар бойы жинақталған исламдық ғылыми мен мәдени жазба мұрадан ажыратуға әкелді.

Діни элитаның репрессияға ұшырауы

• Қазақ даласындағы сауатты молдалар, ишандар, оқымысты-улемалар «контрреволюционер» ретінде құдаланды.

• Институционалдық исламның интеллектуалдық және рухани сабақтастығы үзілді.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі бетбұрыс және СДӘК/САДУМ құрылуы

1. Саясаттың либерализациясы

• 1941–1945 жж. майдандағы және оңтүстіктегі азаматтардың патриоттық сезімін жұмылдыру қажеттілігі туындады.

• И. Сталин дінге қарсы идеологиялық шабуылды уақытша тоқтатып, конфессиялармен прагматикалық диалогқа көшті.

• 1943 ж. Сталиннің Орыс Православие Шіркеуі иерархтарымен тарихи кездесуі өтті.

2. Басқару органдары: СДӘК мен ДІК

• 1943 ж. Орыс православ шіркеуі істері жөніндегі кеңес (СДРОЦ) құрылды.

• 1944 ж. Дін істері жөніндегі кеңес (СДРК) құрылып, ислам, протестантизм және басқа діндерді бақылады.

• Бұл мемлекеттік органдар діни бірлестіктерді тіркеу мен олардың әрекетін толық қадағалап отырды.

3. САДУМ және Мүфтияттар

• 1943 ж. Ташкентте Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ) құрылды (эшан Бабахан).

• Қазақстанда САДУМ-ның өкілі ретінде Қазият институты жұмыс істеді.

• Ташкентте «Мир Араб» медресесі (Бұхара) мен Ислам институты ашылып, ресми кадрлар даярлауға рұқсат берілді.

Қазақстандағы мұсылман қауымының «бейресми ислам» феномені

«Ресми ислам» мен «Бейресми ислам» арақатынасы

• КСРО-да ресми тіркелген мешіттер саны өте аз болды (Қазақстанда 20-30 шақты ғана мешіт жұмыс істеді).
• Халықтың басым бөлігі діни қажеттіліктерін ресми элитадан тыс «бейресми ислам» арқылы қанағаттандырды.
• Тіркелмеген ауыл молдалары, қожалар, ақсақалдар діни рәсімдерді атқаруда шешуші рөл атқарды.

Мәдени-тұрмыстық исламның сақталу нысандары

• Өмірлік цикл рәсімдері: Сүндетке отырғызу, Неке қию, Жаназа шығару және Қонақ беру (ас) толық сақталды.
• Зираттарды зиярат ету (Арыстанбаб, Қожа Ахмет Ясауи, т.б. әулиелерге бару) халықтық сенімнің өзегі болды.
• Ислам діні идеологиялық институционалдық формадан ұлттық-мәдени сәйкестіктің (идентичность) ажырамас бөлігіне айналды.

Хрущевтік «Атеистік шабуыл» кезеңі (1954–1964 жж.)

Н.С. Хрущев кезеңіндегі дінге қарсы саясаттың қайта қатайтылуы

- КПСС Орталық Комитетінің 1954 және 1958 жж. Қаулылары: Соғыс кезеңіндегі ымыра аяқталып, КСРО-да «коммунизмді толық құру» ұранымен дінге қарсы жаңа шабуыл басталды.
- Ғибадатханаларды жаппай жабу: 1958–1964 жж. КСРО бойынша бұрын ашылған православ шіркеулері мен мешіттердің жартысынан астамы қайта жабылды.
- Әкімшілік және экономикалық қысым: Діни бірлестіктердің салықтары күрт өсті, ата-аналардың балаларды діни рәсімдерге қатыстыруына тыйым салынды.
- Сериялық атеистік насихат: «Наука и религия» журналы ашылып, ғылыми-популярлық атеистік әдебиеттер миллиондаған тиражбен таратылды.
- Хрущевтің уәдесі: Хрущев 1980 жылға қарай КСРО-да «соңғы поп пен молданы теледидардан көрсетеміз» деп мәлімдеді.

«Тоқырау» жылдарындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар (1965–1985 жж.)

Стабизиция және бақыланатын Прагматизм

• Л.И. Брежнев кезеңінде дінге қарсы ашық агрессивті науқандар бәсеңдеп, бақыланатын тұрақтылық орнады.

• Дін істері жөніндегі кеңес (СДРК) арқылы барлық ресми конфессиялар мемлекеттік қауіпсіздік органдарының (КГБ) қатаң бақылауында болды.

• Ресми діни қайраткерлер КСРО-ның сыртқы саясатында («бейбітшілікті қорғау» халықаралық конференцияларында) белсенді пайдаланылды.

1977 жылғы Конституция және жасырын диссиденттік

• 1977 ж. КСРО Конституциясының 52-бабы: азаматтарға «атеистік пропаганда жүргізу» құқығы бекітілді, ал діни үгіт-насихатқа тыйым салынды.

• Протестанттық топтар (баптистер, адвентистер) арасында ресми тіркеуден бас тартқан жасырын диссиденттік қозғалыстар өсті.

• Қазақстанда ғылыми атеизм насихаты жүргізілгенімен, халық арасында дәстүрлі исламдық тұрмыс-салт тұрақты сақтала берді.

«Қайта құру» кезеңі және 1990 жылдардағы діни жаңғыру (1985–1991 жж.)

1988 ж. Бетбұрыс кезеңі

• М.С. Горбачевтің «Перестройка» және «Гласность» саясаты діни салада түбегейлі реформаларға жол ашты.

• 1988 ж. Орыс Православие Шіркеуінің 1000 жылдығы мемлекеттік деңгейде атап өтіліп, бетбұрыс басталды.

• Ғибадатханалар, мешіттер мен монастырлар діни бірлестіктерге жаппай қайтарыла бастады.

1990 жылғы Заңнамалық реформа

• 1990 ж. 1 қазанда «КСРО-дағы сенім бостандығы және діни ұйымдар туралы» жаңа заң қабылданды.

• Діни ұйымдарға тұңғыш рет Заңды тұлға" мәртебесі берілді.

• Діни білім беруге, қайырымдылық жасауға және әдебиеттерді еркін таратуға толық рұқсат етілді.

Қазақстандағы Дәстүрлі жаңғыру

• 1990 ж. қаңтарда Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) дербес муфтият болып құрылды (Рәтбек қажы Нысанбайұлы).

• Алматыда орталық мешіт пен Ислам институты ашылды.

• Қазақстанда конфессияралық жаңа кезеңнің құқықтық негізі қаланды.

Кеңестік кезеңнің тарихи сабақтары мен ғылыми қорытындысы

• Идеологиялық сепарацияның тығырығы: Мемлекеттік атеизм концепциясы мен дінді әкімшілік күшпен жою әрекеттері сәтсіздікке ұшырап, діни сенімнің қоғамдағы терең рухани-мәдени тамырын дәлелдеді.

• Институционалдық үзіліс мен сәйкестікті қорғау: Кеңестік кезең дәстүрлі діни институттарды, білім беру жүйесін ауыр күйреуге ұшыратқанымен, халықтық деңгейдегі «бейресми ислам» мен дәстүрлер ұлттық кодты сақтап қалды.

• Бақылау модельдерінің тәжірибесі: СДӘК және САДУМ жүйелері арқылы мемлекеттің діни саланы толық бақылауға ұмтылуы зайырлы бейтараптыққа қайшы келетін тоталитарлық модель болды.

• Тәуелсіздік қарсаңындағы сабақтар: КСРО-ның ыдырауымен басталған діни қайта жаңғыру посткеңестік Қазақстанның демократиялық, зайырлы, конфессияаралық келісімге негізделген жаңа моделін құруға негіз болды.